

dan toch het aantal eerstejaars voor de nieuwe medische faculteit in Rotterdam te beperken tot 160. Indien de prille medische faculteit verplicht zou worden een hoger aantal studenten te accepteren, zou dat de ‘genadeslag’ zijn geweest voor de Rotterdamse faculteit, wisten de minister en een Kamermeerderheid. De motie werd zonder debat aangenomen.⁵⁵

Het afwijzen van de numerus clausus was voor Diepenhorst een van grootste teleurstellingen in zijn korte ministerschap. In een interview een jaar later zei hij: ‘Ik heb het [...] een bijzonder bedenkelijke situatie gevonden dat een ontwerp, waarvan ik overtuigd was dat het goed en heilzaam was, eigenlijk door een bepaalde rationele kortsluiting in de Kamer werd verworpen. Ik had op een zeker ogenblik de indruk dat argumenten niet langer telden [...]’⁵⁶

Diepenhorst was inmiddels lid van de Eerste Kamer, toen in 1975 een door de PVDa-bewindslieden J.A. van Kemenade en G. Klein ingediende machtigingswet werd aangenomen, inclusief een numerus fixus voor geneeskunde. Ook het kabinet-Den Uyl ontmoette weerstand. Het politieke compromis werd bereikt door de instelling van het systeem van de gewogen loting, waarbij vwo-eindcijfers ver- disconteerd werden. Zo werd de numerus clausus, negen jaar na de eerste poging, alsnog ingevoerd.⁵⁷

‘De oorlog’ als moreel-politiek ijkpunt – vooral voor links

Dinsdag 4 oktober 1966 was een opmerkelijke dag in de Nederlandse parlementaire geschiedenis. In de Tweede Kamer gaf minister van Justitie Samkalden (PVDa) tekst en uitleg over de stand van zaken met betrekking tot de Duitse oorlogsmisdadiger Lages. Aan de andere kant van het Binnenhof, in de Eerste Kamer, verdedigde ‘boer’ H. Adams zich diezelfde middag tegen de beschuldigingen die tegen hem geuit waren in verband met zijn opstelling tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Ook twintig jaar na de bevrijding bleef de periode van de Duitse bezetting nog een open zenuw. De uitzending van de tv-serie *De Bezetting* van oorlogsgeschiedschrijver L. de Jong van 1960 tot 1965, maar vooral de publicatie, voorjaar 1965, van J. Pressers schokkende beschrijving van de Jodenvervolging in Nederland, omineus getiteld *Ondergang*, brachten de gebeurtenissen van 1940-1945 scherper dan daarvoor onder de aandacht – ook van een nieuwe generatie. Voor het eerst was er aandacht voor een specifieke groep oorlogsslachtoffers: de overlevenden van de Jodenvervolging. ‘De oorlog’ werd een moreel ijkpunt.⁵⁸ Dat bleek onder meer toen kroonprinses Beatrix voor de keuze van een huwelijkskandidaat haar oog uitgerekend op een Duitser had laten vallen: Claus von Amsberg. Het kabinet-Cals verzocht daarop het RIOD diens gangen tijdens de oorlogsjaren na te gaan. Het resulteerde in een *nihil obstat*: Von Amsberg was weliswaar lid geweest van de Hitlerjugend en was in dienst geweest van het Duitse leger, maar hij had geen schot gelost. Daarmee verdwenen niet meteen bij alle Nederlanders de bezwaren tegen hem.⁵⁹

De herinnering aan de oorlog leidde ook tot politieke gevoeligheden – vooral onder de linkse partijen. De electorale groei van PSP en CPN en de toenemende druk van Nieuw Links op de PVDa om een radicalere linkse koers te varen droegen bij aan een grotere sensitiviteit voor herlevend fascisme en nationalisme. Ook de verbindingen van deze partijen met het voormalige verzet en de oorlogsslachtoffers speelden een rol. Soms slaagde het kabinet erin potentiële problemen te voorkomen. Zo werd een waarschuwing van het RIOD dat minister van CRM Vrolijk tijdens de bezettingsjaren lid was geweest van de Kultuurkamer en gedichten had gepubliceerd in het fascistische blad *Aristo*, door Cals voor kennisgeving aangenomen en buiten de openbaarheid gehouden. Toen de feiten later wel publiek werden, stonden ze overigens een voortzetting van Vrolijks carrière – hij werd in 1972 commissaris der Koningin in Zuid-Holland – niet in de weg. Het kabinet-Zijlstra hield begin februari het NSB-lidmaatschap van de vader van Pieter van Vollenhoven, de aanstaande echtgenoot van prinses Margriet, buiten de publiciteit.⁶⁰

Ook in het parlement toonden linkse politici zich lichtgeraakt waar het ging om de erfenis van de bezettingsjaren. De gevoeligheid bleek in februari 1966 uit een kleinigheid, toen KVP-Tweede Kamerlid Moorman in een debat over de ontwikkelingshulpplannen van het kabinet de kwalificatie ‘jodenfooi’ gebruikte. PVDa-veteraan Van der Goes van Naters en CPN-leider Bakker spraken hem daarop aan en Moorman excuseerde zich omstandig. De hele discussie bleef buiten het verslag.⁶¹

Het incident-Baas-Adams

In een aantal gevallen gaf het optreden van de Boerenpartij aanleiding tot opwinding omdat de bezettingsjaren in herinnering geroepen werden. Daarbij speelde een rol dat tot het ledenbestand van deze partij een nooit nader vastgesteld aantal ex-NSB'ers behoorde.⁶² Rumoer kondigde zich aan toen de NRC eind juni 1966 publiceerde over het oorlogsverleden van Adams, die op het punt stond toe te treden tot de Eerste Kamer als een van de twee leden van de BP-fractie. Adams had tijdens de bezettingsperiode blijk gegeven van antisemitische denkbeelden. Zo had hij geschreven voor het blad *De Misthoorn* en was hij lid geweest van de extreem rechtse Nationaal-Socialistische Nederlandsche Arbeiderspartij. Correspondentie ondertekende hij in die jaren met ‘Heil Hitler!’ Na de oorlog was Adams schuldig bevonden aan collaboratie. Hij was ontslagen als rijkspluimveeconsulent, zat anderhalf jaar gevangen en was gedurende tien jaar ontzet uit het kiesrecht.⁶³

Direct na de beëdiging van Adams op 20 september 1966 stelde de VVD'er J. Baas, die van debuterend Eerste Kamervoorzitter Mazure het woord kreeg voor een ‘persoonlijk feit’, het verleden van de nieuwe senator aan de orde. Voormalig verzetsman Baas kende Adams bovendien persoonlijk van een confrontatie tijdens de oorlog, toen beiden lesgaven aan de Rijkslandbouwwinterschool in Emmen. Adams verkondigde er voluit zijn politieke opvattingen onder de studenten.

Tijdens een vergadering april 1944 had Adams Baas gedreigd ervoor te zorgen dat deze spoedig gedeporteerd zou worden. Voor Baas ontbrak daarom ruim twintig jaar later 'de basis voor een collegiale omgang' met Adams, die nooit afstand had genomen van zijn toenmalige opvattingen. Na het debat kwam het in de koffiekamer van de Eerste Kamer tot een hernieuwde woordenwisseling – Adams schold Baas uit voor 'proleet' – die eindigde met een klap van Baas in het gezicht van Adams. De boer hield er een blauw oog aan over.⁶⁴

Twee weken later, op 4 oktober 1966, kreeg Adams de gelegenheid zich in de Eerste Kamer te verweren. De publieke tribune zat vol. Volgens Adams berustte het verhaal van Baas op leugens. De commissie van onderzoek van de Eerste Kamer had immers geen belemmering gezien in zijn toetreding. Slechts om 'partijpolitieke verlangens van de diverse fracties met als hun woordvoerder de vvd' werd de zo succesvolle Boerenpartij dwarsgezet. Adams verloor zich vervolgens in irrelevante politieke uitweidingen, waarna de voorzitter hem het woord ontnam. Baas bleef onverzoenlijk ten aanzien van Adams: 'Hoewel hij zijn straf heeft ondergaan, heeft hij niet het recht van ons te verlangen, dat wij vergeten.' Staatsrechtelijk was aan de toetreding van Adams tot het parlement niets te doen, maar 'de voormalige politieke delinquent Adams ontbreekt het persoonlijke recht om lid van deze Kamer te zijn', aldus Baas.⁶⁵

Na een korte schorsing namen ook de andere fracties afstand van Adams. Van Lieshout (KVP) vond dat Adams 'krachtens onze democratische instellingen weliswaar gerechtigd is lid van deze Kamer te zijn, maar dat het voor onze fractie uitermate moeilijk, zo niet onmogelijk, zal zijn de collegiale samenwerking zoals die tussen de leden van deze Kamer gebruikelijk is, ook tot de heer Adams uit te strekken.' Dat vonden ook de andere fracties. Voor Berghuis (ARP), die in 1941 ontslag had genomen als burgemeester van Smilde omdat hij geweigerd had samen te werken met de bezetter, was Adams 'een moeilijk aanvaardbaar medelid'. Oud-verzetsman J.Ch. Bührmann (CHU) 'verfoeide' namens zijn fractie de aanwezigheid van Adams in de Kamer. C.A. Ijmkers (CPN), wiens vader in 1942 als gijzelaar door de Duitsers was gefusilleerd, verklaarde 'dat ik persoonlijk niet met de moordenaars van mijn vader in één college wil samenwerken'.⁶⁶

Van der Spek (PSP) distantieerde zich van Adams. Hij maakte van de gelegenheid gebruik om dezelfde kritische opstelling te bepleiten ten aanzien van het driemanschap van de Nederlandsche Unie, dat najaar 1940 een verklaring met een 'naar antisemitisme riekende betoogtrant' uitgebracht had. De in de KVP-bankjes gezeten voormalig premier De Quay wist zich uitgedaagd, maar reageerde niet. Werd hij bij aanvang van zijn premierschap, in 1959, nauwelijks geconfronteerd met zijn verleden als een van de drie voormannen van de Nederlandsche Unie, midden jaren zestig werd hij er plots mee lastiggevallen.⁶⁷ Het antirevolutionaire Eerste Kamerlid Algra, tijdens de oorlog gegijzeld door de bezetter vanwege zijn anti-Duitse opinies in het *Friesch Dagblad*, vroeg aandacht voor de verantwoordelijkheid van boerenpartijleider Koekoek. Deze was op de hoogte van Adams'

Algra (ARP) citeert bijdragen van Adams in *De Misthoorn* tijdens het debat in de Eerste Kamer op 4 oktober 1966. Vooraan in het Kamerbankje: Snoek en Adams. [Nationaal Archief]

oorlogsverleden en had hem desondanks gekandideerd. Adams' positie verzwakte verder, toen zijn fractiegenoot A. Snoek afstand van hem nam.⁶⁸

Adams kreeg nog gelegenheid voor een dupliek. Die was weliswaar meer ter zake dan zijn eerste termijn, maar andermaal weinig overtuigend. Zijn ontwijkende verklaring over de publicaties in *De Misthoorn* leidde tot hilariteit onder de andere fracties. De jolige stemming sloeg echter om in verontwaardiging toen Adams wees op – onbewezen – geruchten dat vvd-Tweede Kamerlid Zegering Hadders tijdens de oorlog Britse piloten had verraden. Deze was daar in de Kamer nooit op aangesproken; er werd dus met twee maten gemeten, volgens Adams.⁶⁹ Zijn positie als lid van de Eerste Kamer was echter onhoudbaar, zo wist hij zelf ook.

De BP werd voortdurend aangesproken op het verleden van Adams. Terwijl de Eerste Kamer over de kwestie debatteerde, werd Voogd aan de andere kant van het Binnenhof tijdens de beraadslagingen over de zaak-Lages gedwongen afstand te nemen van zijn partijgenoot. Ter ondersteuning van zijn goede vaderlanderschap speldde Voogd in het debat een oranje strikje op zijn revers.⁷⁰ In zijn eigen partij was de steun voor Adams' aanblijven snel geslonken. De controversie leidde op 25 september tot de oprichting van een 'Noodraad', ingesteld om de partij te zuiveren,

en eind oktober zelfs tot de eerste scheuring in de partij. Op 7 oktober nam Adams ontslag als lid van de Eerste Kamer, naar hij aan Kamervoorzitter Mazure schreef vanwege 'de onwaardige en bovenal onwettige bejegening, welke ik gedurende de twee voorafgaande vergaderingen, in een vijandige sfeer van alle Ned. politieke partijen en onder Uwe – weinig gezaghebbende – leiding heb moeten ondergaan'.⁷¹

Koekoek hield aanvankelijk zijn partijgenoot de hand boven het hoofd, waardoor de kwestie enkele dagen later in de Tweede Kamer, tijdens de algemene beschouwingen over de rijksbegroting voor 1967, een staartje kreeg. Daartoe uitgedaagd door Lankhorst (PSP) en Bakker (CPN) verweet Koekoek andere partijen hypocrisie: zij werden in 'openbare lichamen' vertegenwoordigd door leden van wie het verleden evenmin brandschoon was, waarbij ook hij wees op de geruchten over Zegering Hadders.⁷² VVD-leider Toxopeus eiste daarop dat Koekoek zijn beschuldigingen zou waarmaken of intrekken. De boerenvoorman bleek echter niet in staat te zijn collega-Kamerleden aan te wijzen met een 'fout' verleden. Wel maakte Koekoek melding van enkele 'foute' gemeentelijke volksvertegenwoordigers van de PVDa, CHU, KVP en VVD. Aanvankelijk hield hij ook de verdachtmakingen aangaande Zegering Hadders overeind, suggererend dat diens vrijspraak te danken was aan 'kruiwagens'. Onder druk van de Kamervoorzitter nam hij deze opmerking terug, maar verontschuldigen maakte hij niet. Het bracht Toxopeus tot de indiening van een door alle andere fracties ondertekende motie, waarin de insinuerende opmerkingen van Koekoek over Zegering Hadders veroordeeld werden. De motie werd aangenomen met 109 stemmen vóór en 2 tegen: de twee BP-vertegenwoordigers Koekoek en Voogd.⁷³

Strafonderbreking Lages: Samkalden onder druk en de PVDa verdeeld

De emoties liepen dezelfde periode ook op vanwege de onderbreking van de levenslange gevangenisstraf van de Duitse oorlogsmisdadiger W.P.F. Lages, in juni 1966. Als hoofd van de Sicherheitsdienst in Amsterdam was Lages verantwoordelijk geweest voor de deportatie van zeventigduizend joden. In 1952 had de gratieverlening van Lages – zijn in 1949 uitgesproken doodstraf werd omgezet in een levenslange detentie – al tot maatschappelijke en politieke commotie geleid.⁷⁴ Begin 1963 mislukten pogingen van minister van Justitie A.Ch.W. Beerman (CHU) om gratiëring van de Vier van Breda – behalve Lages werden in de Bredase koepelgevangenis de Duitse oorlogsmisdadigers F.A. aus der Fünften, F. Fischer en J.J. Kotalla levenslang gevangengehouden – op de parlementaire agenda te zetten.⁷⁵

Lages keerde begin juni 1966 terug op de politieke agenda nadat Nederlandse artsen bij hem darmkanker hadden vastgesteld. Een operatie zou hij niet overleven; hij was stervende. Samkalden besloot tot een beroep op artikel 46 van de Beginselenwet Gevangeniswezen, dat in spoedeisende gevallen voorzag in een onderbreking van de straf van maximaal drie maanden. Lages werd op 9 juni overgebracht

naar het ziekenhuis in het Duitse Braunlage. De reacties in Nederland waren heftig. Enthousiaste steun kreeg Samkalden van KVP-Tweede Kamerlid Van Rijckevorsel, in 1947 de advocaat van H.A. Rauter en later persoonlijk betrokken bij de overgang van Lages tot het katholieke geloof. Van Rijckevorsel meende dat het besluit al veel eerder genomen had moeten worden.⁷⁶ Vanuit het voormalige verzet en organisaties van oorlogsslachtoffers werd echter ontstemd gereageerd. Op 9 juni demonstreerden in Amsterdam 150 mensen bij het standbeeld van de Dokwerker op het Jonas Daniël Meijerplein.⁷⁷

Ook in communistische kringen – waar nauwe banden met het voormalige verzet waren – werd verontwaardigd gereageerd. Direct nadat de Tweede Kamer op 10 juni schriftelijk door de minister was geïnformeerd, vroeg Bakker een interpellatiedebat aan.⁷⁸ Bij de achterban van regeringspartij PVDA leidde het besluit van Samkalden eveneens tot beroering. Zo reageerde de federatieraad van de PVDA in Amsterdam, de stad waar Lages zo had huisgehouden, met ‘grote verontwaardiging’. Vooral Joodse PVDA’ers toonden onbegrip voor het besluit – juist gezien de afkomst van Samkalden. De minister, van Joodse achtergrond, had tijdens de oorlog op Java in een kamp gevangengezeten; een broer van hem was in 1943 in Mauthausen omgekomen.⁷⁹ Ook het landelijke PVDA-bestuur was ontsteld over de beslissing – vooral partijsecretaris Meester was emotioneel en wilde aftreden –, maar zag af van een publieke reactie om de eigen minister niet verder in de problemen te brengen.⁸⁰

Slechts premier Cals, die ermee instemde, de procureur-generaal bij de Hoge Raad en het Kabinet der Koningin (Juliana was in Groot-Brittannië) waren vooraf op de hoogte geweest van Samkaldens besluit.⁸¹ De ministerraad werd op 10 juni geïnformeerd. Samkalden verklaarde hier dat collectieve gratiëring van de vier oorlogsmisdadigers uitgesloten was. Slechts onder ‘ernstige persoonlijke omstandigheden [zou] een weg [...] kunnen worden gezocht’. De ziekte van Lages was zo’n geval, vond Samkalden. Hij meende dat een straf niet meer uitgevoerd diende te worden als de gestrafte niet meer capabel was die te ondergaan. Smallenbroek, tijdens de oorlog actief in het verzet, kon zich geheel vinden in Samkaldens beslissing. De antirevolutionaire minister meende zelfs dat het voormalige verzet in het algemeen Samkaldens opvatting steunde. Samkaldens partijgenoot Vrolijk, die zich overvallen voelde door het besluit, zou ‘het normaal vinden’ wanneer Lages, als hij hersteld was, na deze drie maanden terugkeerde naar Breda. Samkalden verklaarde dit niet te kunnen garanderen. Dat kon hij ook niet: de Grondwet van West-Duitsland – net als die van de meeste andere landen – verbood uitlevering van eigen onderdanen. Dit ongemakkelijke feit bleef vooralsnog onbesproken.⁸²

Tijdens het Kamerdebat op 21 juni 1966 wisselden juridische, politieke en morele argumenten elkaar af. Bakker vond ‘dat normale menselijke maatstaven in deze gevallen niet konden gelden, omdat men bij Lages, Kotalla, Aus der Fünften en Fischer in feite niet van mensen kan spreken, misschien van walgelijke vergroeiingen van het menselijke ras, maar eigenlijk slechter dan dieren, die de wreedheid niet kennen’. Buitengewone misdaden rechtvaardigden uitzonderlijke bestraffing.

Dat het parlement pas werd ingelicht nadat Lages over de grens was gezet, vond Bakker 'een belediging van het parlement en het Nederlandse volk'. Daarbij moedigde het besluit het opkomende rechts extremisme in Duitsland aan. Ook vreesde de CPN dat de minister nu ook gratie voor Lages overwoog, waarmee een precedent geschapen zou worden voor de andere drie gevangenen. Bakker wees vervolgens op de gekwetste gevoelens van vele Nederlandse slachtoffers van de Duitse bezetting: 'Wij moeten die gevoelens niet onderschatten en wij mogen niet daar-overheen lopen.'⁸³

Samkalden toonde in zijn beantwoording begrip voor de emotionele reacties op zijn besluit, maar verklaarde niet uit 'geringschatting' van de door Lages gepleegde misdaden gehandeld te hebben, maar 'uit de wil om de beginselen van straftoepassing in de Nederlandse rechtsorde te handhaven en te voorkomen, dat daaraan iets zou worden toegevoegd, dat in die rechtsorde een vreemd en verwerpelijk element zou zijn'. Samkalden herinnerde aan de beslissing van zijn voorganger L.A. Donker in 1952 dat 'de tot levenslang gegratieerde ter dood veroordeelden een categorie op zich zelf vormden' en dat 'in het algemeen' hun levenslange gevangenisstraf niet moest worden vervangen door een tijdelijke. Het was echter niet *principieel* uitgesloten. In 1958, tijdens zijn vorige ministerschap van Justitie, had Samkalden al gesteld dat 'het gratiebeleid ten aanzien van de politieke delinquenten niet los [kan] worden gezien van dat ten aanzien van commune criminelen'. Een algemene wettelijke regeling inzake de vier was onmogelijk, steeds zou een individuele afweging gemaakt moeten worden. Dat was sindsdien kabinetsbeleid gebleven. De 'spoedeisende voorziening' stond volgens de minister overigens los van de behandeling van het tegelijkertijd door Lages' raadslieden ingediende gratieverzoek. Over de uitkomst daarvan viel nog niets te zeggen.

Met het besluit tot strafonderbreking handelde Samkalden naar zijn mening overeenkomstig de beginselen van het Nederlandse strafstelsel:

In het gezicht van de dood kunnen omstandigheden optreden, die aan de tenuitvoerlegging van de straf die zin ontnemen. Doen zich zulke omstandigheden voor, dan houdt naar de beginselen van ons recht straftoepassing op nog langer rechtstoeppassing te zijn. Het zijn deze omstandigheden, die zich hebben voorgedaan in het geval van Lages.

Samkalden verzekerde de Kamer verder dat niet gevreesd hoefde te worden voor precedentwerking voor de andere drie: 'Voor hen blijft het tot dusverre gevoerde gratiebeleid gelden.' In geen enkel opzicht, zo garandeerde Samkalden Bakker, was er sprake van een wijziging in het kabinetsbeleid.⁸⁴

Bakker vond gelijke behandeling van de vier gevangen oorlogsmisdadigers en 'commune criminelen' onaanvaardbaar. De 'kernkwestie' was nu juist dat deze vier 'vanwege de uitzonderlijke en buiten alle denkbare proporties vallende misdaden, die zij hebben verricht', buiten elke categorie vielen. Ook ten aanzien van strafonderbreking diende dus een andere, uitzonderlijke behandeling toegepast te

worden. Voor de ‘volledige rechtsbevrediging’ van het Nederlandse volk was het noodzakelijk dat de vier hun straf uitzaten. Ook als ‘politieke daad van Nederland tegen het nazisme’ was voortzetting van de gevangenisstraf door de vier vereist, meende Bakker.⁸⁵ vvd-woordvoerder Berkhouwer oordeelde Samkaldens besluit tot strafopschorting ‘noch feitelijk, noch rechtens houdbaar’. De ziekte van Lages was geen reden hem over de grens te laten gaan. Berkhouwer typeerde de beslissing van Samkalden als ‘gratie door een administratieve zijdeur’.⁸⁶ Voor PSP-woordvoerder Slotemaker de Bruïne hing de juistheid van Samkaldens besluit ervan af of Lages binnen de drie maanden zou overlijden. ‘Sterft hij niet, dan heeft de Minister verder gegrepen dan hij mocht doen.’⁸⁷

De regeringsfracties en de CHU billijkten het kabinetsbesluit. KVP-Kamerlid Van Koeverden, tijdens de oorlog actief in het verzet, vond ‘dat het onmenselijk zou zijn [Lages] in deze omstandigheden in de gevangenis te houden. Wij zouden ons anders in zekere zin stellen op het niveau van degenen, tegen wie wij ons in de oorlog teweer stelden.’ Dat was in lijn met eerdere debatten over gratiebeleid, waarin de KVP refereerde aan het beginsel van barmhartigheid. Namens de ARP sprak ook Meulink van ‘een daad van barmhartigheid’.⁸⁸ De CHU steunde Samkalden mede omwille de door de minister benadrukte continuïteit met zijn voorgangers – onder wie de christelijk-historische bewindslieden Beerman en Scholten. Woordvoerder Wittewaall van Stoetwegen moest wel erkennen dat ‘het sommigen moeite kost’.⁸⁹

Fractievoorzitter Nederhorst informeerde Samkalden al vóór het overleg met zijn fractie dat hij van zijn partijgenoten geen gevaar te duchten had. Dat was enigszins prematuur: tijdens de fractievergadering voorafgaand aan het debat bleek een flink aantal leden tegen het kabinetsbesluit. Dat gold onder anderen Van der Goes van Naters en oud-verzetman Scheps, al beloofde de laatste: ‘Ik zal er geen heibel om maken.’ Vredeling dreigde echter voor een mogelijke motie van CPN en PSP te stemmen. Nederhorst hakte de knoop door: hij zou zelf het woord voeren en verklaren dat de fractie zich niet tegen het besluit verzette. Vanwege de verdeeldheid in eigen kring zou hij pas in het ‘allerlaatste’ geval zelf een motie indienen.⁹⁰ Zo verklaarde Nederhorst tijdens het debat dat zijn fractie ‘na zorgvuldige overweging’ het besluit van de minister ‘voor het grootste gedeelte’ had kunnen ‘aanvaarden of althans [...] net kunnen slikken’. Gezien de fysieke toestand waarin Lages verkeerde, was het zinloos hem te straffen, ‘omdat de straf niet meer wordt gevoeld’. Het ging Nederhorst niet om mededogen ten opzichte van Lages, maar om het ‘zelfrespect, dat wij omwille van onszelf willen behouden’.⁹¹

In tweede termijn benadrukte Samkalden de principieel-juridische motivering van zijn besluit: ‘Dat is dus niet uit deernis, dat is niet uit barmhartigheid, dat is niet uit medelijden met het lot van Lages. Het is uitsluitend ingegeven door de wens, door de wil om het zelfrespect van de Nederlandse samenleving, het respect voor de beginselen die haar strafstelsel beheersen, te behouden.’ Samkalden rekende niet op herstel van Lages, dus ook niet op een noodzakelijke terugkeer, zo beantwoordde hij de vragen van ongeruste Kamerleden, die uitgingen van hervatting

van de straf na drie maanden.⁹² De minister wist dat hij hier eigenlijk met lege handen stond: de Bondsrepubliek zou Lages niet uitleveren. vvd en cpn dienden geen motie in – die zou vanwege de steun van de regeringsmeerderheid voor Samkalden toch niet worden aangenomen. Dat was volgens Bakker ‘niet een weerspiegeling [...] van wat er in werkelijkheid wordt gedacht’.⁹³

Samkalden kwam in een lastig parket toen minder dan een maand na de strafonderbreking bleek dat Lages niet aan terminale darmkanker leed, maar aan een andere – evenzeer levensbedreigende maar niet acuut dodelijke – darmkwaal. Na een operatie kon het levensgevaar worden afgewend. Van een terugkeer van Lages naar de Bredase strafgevangenis na het verstrijken van de termijn van drie maanden kon geen sprake zijn. Volgens de behandelende artsen in Duitsland was een verblijf in de gevangenis voor de nog steeds in het ziekenhuis opgenomen patiënt ongewenst. Samkalden restte weinig anders dan te berusten in de situatie. Op 9 september deelde hij de Kamer schriftelijk mee dat vanwege de ernstige ziekte van Lages ‘ook thans verdere executie van de vrijheidsstraf niet in aanmerking komt’. Ook het besluit over het gratieverzoek werd, vanwege de ‘blijvende onzekerheden [...] omtrent het verdere verloop’ van Lages’ ziekte, aangehouden. Het leidde weer tot protesten. Vooral Joodse en communistische organisaties protesteerden tegen het kabinetsbesluit. Op 18 september liepen in Amsterdam tweeduizend mensen mee bij een door het Auschwitz Comité georganiseerde demonstratie onder de leuze ‘Haal Lages terug’.⁹⁴

Het debat over Samkaldens brief vond plaats op 4 oktober 1966 – dezelfde dag dat Adams zich moest verdedigen in de Eerste Kamer. Voor een deel werd het een herhaling van zetten. De toon van het debat was echter scherper dan in juni. Berkhouwer zag zijn gelijk bevestigd. Strafonderbreking veronderstelde hervatting van de detentie, terwijl de minister wist dat dat er hoe dan ook niet van zou kunnen komen. Samkalden had dan ook nooit mogen speculeren op het overlijden van Lages binnen de termijn van drie maanden. ‘De Minister heeft door een administratieve achterdeur Lages onttrokken aan het Nederlandse rechtsbereik.’ Berkhouwer sprak daarom van een ‘ongewettigde administratieve ingreep in het beloop van een rechterlijke uitspraak’. Ook Slotemaker de Bruïne oordeelde dat de feiten de minister in het ongelijk hadden gesteld: Lages was niet overleden binnen drie maanden.⁹⁵ Bakker betoogde dat Samkalden zijn ‘misgreep’ slechts kon herstellen door ‘alles in het werk te stellen om de onmiddellijke terugkeer van Lages te bereiken’. Hij werd vanaf de publieke tribune beloond met applaus.⁹⁶

Samkalden behield echter de steun van de regeringspartijen en de CHU. KVP-woordvoerder Aalberse meende dat ‘de wet niet verplicht tot het hervatten van de tenuitvoerlegging onder alle omstandigheden, ook wanneer dit in redelijkheid niet aanvaardbaar zou zijn’. De KVP-fractie kon dan ook ‘begrip’ opbrengen voor het kabinetsbeleid.⁹⁷ De ARP'er Versteeg zag ‘in grote lijn geen aanleiding om het beleid van de Minister te laken’.⁹⁸ Wtrewaall van Stoetwegen vond ‘de juridische argumentatie in de brief van 9 september niet sterk’, maar steunde Samkalden desondanks omdat zij hervatting van de straf gezien de fysieke toestand van Lages

Demonstratie in Amsterdam tegen de strafopschorting van Lages, 18 september 1966.
[Spaarnestad]

niet zinvol vond. De freule was daarbij onder de indruk van Samkaldens 'opvattingen van recht en rechtstoepassing' in deze zaak, gezien diens persoonlijke ervaringen tijdens de bezettingstijd.⁹⁹ De PvdA-fractie bleef in lijn met haar positie van 21 juni. De minderheid die zich niet kon vinden in Samkaldens besluit, wenste de zaak niet 'op de spits' te drijven en de meerderheid dekte de minister. Woordvoerder was ditmaal H. Singer-Dekker, die Samkalden ook in het fractie-beraad steeds had gesteund. Volgens haar waren onverminderd 'de waardigheid en het zelfrespect' van de Nederlandse overheid in het geding: 'Evenals wij van de zomer stelden: men straft geen stervende, zo zeg ik nu: men hervat de tenuitvoerlegging van de straf niet bij een zeer zwaar zieke, wiens moment van overlijden wellicht slechts enige tijd later komt dan aanvankelijk werd vermoed.'¹⁰⁰

Samkalden verdedigde zich tegen de verwijten van Bakker, Berkhouwer en Slotemaker de Bruïne met een als gebruikelijk doorwrocht juridisch betoog, waarin hij het besluit inzake Lages vergeleek met andere gevallen van strafonderbreking. Hij herhaalde zijn stelling dat de strafuitoefening ook in het geval van oorlogsmisdadigers niet mocht verworden tot 'een wraakoefening'. Het besluit van 9 juni was genomen 'aan de hand van de toen bekende gegevens', afkomstig van Nederlandse medici. Aangezien Lages nog steeds zeer ernstig ziek was, 'kan thans geen

sprake zijn van terugkeer naar Nederland'. Samkalden wenste niet te speculeren over de mogelijkheden om de straf te hervatten, mocht Lages daadwerkelijk herstellen. Verder dan een toezegging dat hij in dat geval in overleg zou treden met de vaste Kamercommissie voor Justitie, wilde de minister niet gaan. Veel kans van slagen gaf hij eventuele pogingen niet, zo moest hij uiteindelijk toegeven, 'mede in verband met de regel, dat niet alleen Duitsland, maar vrijwel geen enkel land misdadigers van eigen nationaliteit uitlevert'. Samkalden wees tevens op de eigen verantwoordelijkheid van de regering: 'Haar taak blijft binnen de grenzen van de wet, maar zij is zelfstandig voor wat betreft de redelijkheid en de beginselen van de straftoepassing.'¹⁰¹ Het verwijt van Bakker als zou het kabinetsbesluit de waakzaamheid tegen het 'herlevend fascisme' verzwakken, kaatste Samkalden terug naar de communist: 'Hoe zuiverder wij onze doeleinden en middelen houden, hoe scherper wij op degenen, die na ons komen, kunnen overdragen de gevaren, die ons vanuit de totalitaire stelsels blijven bedreigen.'¹⁰²

Bakker reageerde in zijn tweede termijn venijnig en verontwaardigd. Hij verwierp de vergelijking van Lages met andere gevangenen waarop artikel 46 was toegepast: 'Lages is met niemand die op het ogenblik in Nederland veroordeeld wordt te vergelijken.' Bakker verweet Samkalden in zijn pleidooi voor 'menschelijkheid' meer rekening te houden met Lages dan met de slachtoffers die hij destijds gemaakt had, bij wie 'de wonden worden opengereten'.¹⁰³ De door Berkhouwer ingediende motie waarin de strafonderbreking werd betreurd, kreeg slechts de steun van de fracties van PSP, CPN en Boerenpartij.¹⁰⁴

In november 1966 werd Lages uit het ziekenhuis ontslagen. Kort daarna werd hij zelfs in betrekkelijk goede gezondheid gesignaleerd. Het gaf Berkhouwer op 15 december van dat jaar aanleiding tot het stellen van mondelinge vragen aan Struycken (KVP), Samkaldens opvolger als minister van Justitie. Berkhouwer vroeg zich af wat het kabinet nog zou ondernemen om de blijkbaar herstelde Lages weer terug in de Bredase koepelgevangenis te krijgen. Struycken antwoordde dat volgens de berichten van de Duitse artsen Lages nog steeds ernstig ziek was: 'Het levensgevaar is nog steeds aanwezig; in verband hiermee is nabijheid van een ziekenhuis gewenst.'¹⁰⁵ Lages zou in april 1971 overlijden.

Samkalden had na de Lages-kwestie 'een geweldig gevoel van bevrijding'. Toch was zijn besluit hevig bekritiseerd – niet het minst binnen zijn eigen partij en in Amsterdam, waar Lages tijdens de bezetting had huisgehouden. Samkalden rehabiliteerde zich tijdens de campagne voor de verkiezingen van 1967, toen hij onvermoeibaar zijn beleid in de kwestie-Lages uitlegde. Het maakte de weg vrij voor zijn burgemeesterschap in de hoofdstad.¹⁰⁶

Kwestie-Von Kielmansegg: het kabinet 'gered' door een tv-documentaire

Eén oorlogsdossier bracht het voortbestaan van het kabinet-Cals ernstig in gevaar: de kwestie-Von Kielmansegg.¹⁰⁷ Na het vertrek van Frankrijk uit de geïntegreerde militaire structuur van de NAVO, begin 1966, moest het hoofdkwartier van de

Allied Forces Central Europe (AFCENT) verhuizen naar een andere lidstaat. Nederland kwam daarbij in beeld als mogelijke vestigingsplaats. Het kabinet zag enerzijds op tegen de hoge kosten, maar wenste anderzijds concentratie van militaire NAVO-taken in Duitsland – een andere kandidaat voor de huisvesting van AFCENT – te voorkomen. De positie van opperbevelhebber was namelijk al toegevoegd aan de Bondsrepubliek. Tijdens de zomer kwam het kabinet uiteindelijk tot een positieve houding ten aanzien van vestiging van AFCENT in het Limburgse Brunssum.¹⁰⁸

Ondertussen was de zaak gecompliceerd geworden door de voordracht van generaal Johann Adolf Graf von Kielmansegg als commandant van AFCENT. Enkele dagen na zijn benoeming op 1 juli berichtte *Vrij Nederland* over een boek dat Von Kielmansegg in 1941 had gepubliceerd over zijn ervaringen als Duits officier bij de inval in Polen (*Panzer zwischen Warschau und Atlantik*), waarin hij de nationaalsocialistische opvattingen over Joden en Slaven onderschreef. Het had Von Kielmansegg overigens niet verhinderd om na de oorlog carrière te maken. Zijn betrokkenheid bij de mislukte aanslag op Hitler in juli 1944 speelde hierbij ongetwijfeld een rol. Daarbij was hij in Duitsland midden jaren vijftig vrijgepleit door een speciale onderzoekscommissie. Ook zijn benoeming in het NAVO-commando in 1963 had geen bezwaren opgeleverd. In de zomer van 1966 leidde zijn benoeming tot AFCENT-opperbevelhebber niettemin tot verontwaardiging in Nederland. Vooral ter linkerzijde werd de zaak hoog opgenomen. De PVDa'er J.C. Wilmans stelde op 18 juli schriftelijke vragen aan het kabinet, dat ruim de tijd nam voor de beantwoording. Op 22 juli besloot de ministerraad eerst navraag te doen in Bonn en bij het RIOD.¹⁰⁹

Onder de achterban en in het bestuur van de PVDa werd emotioneel gereageerd op het vooruitzicht van de komst van de Duitse generaal. De radicalen van Nieuw Links hadden al weinig sympathie voor de NAVO, de benoeming van een Duitse generaal met een naziverleden was voor de hele partij onaanvaardbaar. Tijdens de partijbestuursvergadering van 25 augustus verklaarde fractievoorzitter Nederhorst de aanstelling van Von Kielmansegg 'een psychologisch onmogelijke zaak' te vinden. Zelfs het doorgaan zo milde partijbestuurslid-voor-het-leven Drees vond het onverteerbaar. Een week later bracht de partij een verklaring uit waarin tegen de komst van Von Kielmansegg naar Limburg werd geïntereesseerd.¹¹⁰

De sociaaldemocratische ministers, onder druk gezet door hun partijbestuur, brachten de bezwaren van hun partij in het kabinet. Dat vergaderde einde augustus twee keer over de formulering van het antwoord aan Wilmans. De PVDa-bewindslieden bepleitten een reactie waaruit de verontwaardiging over de benoeming duidelijk zou blijken. Samkalden maakte bezwaar tegen de vestiging van AFCENT in Limburg mét Von Kielmansegg. Het zou het draagvlak van de NAVO onder de linkse oppositie verder afzwakken. Hij vond het 'een hoogst ernstige zaak waarmee de positie van het kabinet op het spel zou kunnen worden gezet'. Samkalden en Vrolijk vonden dat 'de gevoelens van het Nederlandse volk niet moeten worden onderschat'.

Ook Den Uyl verwachtte heftige anti-Duitse en anti-NAVO-reacties. Bonn moest dus maar een andere commandant leveren, meende ook Suurhoff. Daarbij viel een verzoek van Duitse zijde om een garantie van de Nederlandse regering dat Von Kielmansegg in Nederland afgeschermd werd van kritiek, verkeerd bij de sociaaldemocraten. De confessionele bewindslieden, een ruime meerderheid in het kabinet, vreesden echter schadelijke effecten van een al te forse toonzetting van de antwoorden aan de Kamer op de Duits-Nederlandse betrekkingen en de positie van Nederland in het bondgenootschap. Zij wensten daarom een gematigder formulering. Minister van Buitenlandse Zaken Luns (KVP), die 'AFCENT plus Von Kielmansegg prefereert boven beide in Duitsland', toonde zich bereid langs diplomatieke weg de Nederlandse onvrede over te brengen aan de regering in Bonn, maar niet om dit in het antwoord aan de Kamer vast te leggen. Hij wist, onder meer via overleg met de Nederlandse ambassade in Bonn, dat Nederland in deze kwestie alleen stond. Ook Cals en Biesheuvel wilden vasthouden aan het principebesluit inzake de NAVO-vestiging. Von Kielmansegg diende dus geaccepteerd te worden. Het antwoord aan Wilmans van 2 september kon dan ook niet anders luiden dan dat de regering Bonn had geïnformeerd dat ze 'de gewraakte opvattingen [van Von Kielmansegg] afkeurt'.¹¹¹

De onvrede binnen de PVDA hield aan, waarna vicepremier Vondeling tijdens de ministerraad van 9 september de verwachting uitsprak dat het partijcongres in november omwille van deze kwestie de steun aan het kabinet wel eens kon opzeggen. Suurhoff en Vrolijk beaamden deze dreiging. Bij Cals gingen de alarmbellen rinkelen: hem was uit een gesprek met KVP-fractievoorzitter Schmelzer gebleken dat aan confessionele zijde de politieke wil ontbrak om de PVDA op enig terrein ter wille te zijn. Het voortbestaan van de coalitie stond op het spel.¹¹² Diplomatieke inspanningen van Luns om alsnog een andere Duitse commandant bij AFCENT benoemd te krijgen of om de ambtstermijn van Von Kielmansegg te bekorten, stuitten vervolgens op onbegrip in Bonn. Voor de Duitse regering was het een gepasseerd station.¹¹³

Tijdens de PVDA-partijraad van 24 september sprak Nederhorst zich echter nog eens onomwonden uit tegen de komst van de Duitse generaal naar Brunssum: 'een onverdraaglijke zaak'.¹¹⁴ De storm luwde pas door een tv-documentaire van journalist Dick Verkijk, uitgezonden op 4 oktober, waarin het beeld van Von Kielmansegg aanzienlijk genuanceerd werd. Verkijk had tijdens de voorbereidingen van zijn documentaire *De ware Von Kielmansegg* moeten vaststellen dat ook zijn eigen veronderstellingen aangaande de Duitse generaal niet correct waren. Vooral de getuigenissen van enkele Duitse bronnen van onverdacht antinazistische snit maakten indruk. De PVDA-top, die door de documentairemaker was geraadpleegd, had niettemin tijd nodig het eigen ferme standpunt te corrigeren. Tijdens de vergadering van het dagelijks bestuur op 28 september verklaarde Nederhorst nog dat de fractie haar bezwaren tegen Von Kielmansegg handhaafde.¹¹⁵

De kwestie had haar politieke lading goeddeels verloren toen de Tweede Kamer terugkeerde van het zomerreces. Op 11 oktober, de eerste dag van de algemene

politieke en financiële beschouwingen, was er nog slechts summier aandacht voor – en dan nog exclusief bij de linkse fracties. Nederhorst erkende de ‘wending’ naar aanleiding van ‘nieuwe feiten’, aan het licht gebracht door de tv-documentaire van Verkijk. Toch ging hij niet volledig overstag; hij bleef zich afvragen ‘of een militair, die destijds een boek druipend van de verheerlijking van de oorlog en van het Herrenvolk, de Duitsers, heeft geschreven, op een zo hoge NAVO-post benoemd had mogen worden. Hoewel onze bezwaren tegen deze benoeming [...] stellig verminderd zijn, zijn zij niet geheel verdwenen.’¹¹⁶ Nederhorst hoopte hiermee de linkervleugel van zijn partij enigszins te apaiseren. Het leverde hem wel de hoon op van PSP en CPN, die principieel vasthielden aan hun afwijzing van de NAVO – en Von Kielmansegg.¹¹⁷ Het kabinet-Cals struikelde drie dagen later toch, zij het over een heel ander onderwerp.

In de jaren zeventig en tachtig keerde de verwerking van de bezettingstijd in alle hevigheid terug op de politieke agenda: de discussie over de in Breda gevangene Duitse oorlogsmisdadigers (de laatste twee werden uiteindelijk vrijgelaten in 1989), de kwestie rond de kunsthandelaar-collaborateur Pieter Menten (1976-1977), het aftreden van CDA-Tweede Kamerfractievoorzitter Aantjes vanwege zijn oorlogsverleden (1978) en het pensioen van de weduwe van NSB-voorman M.M. Rost van Tonningen (1986). De emoties liepen toen nog hoger op dan in de zomer van 1966.